

همام طبیب، برادر نظام الدین شامی

بهر روز ایمانی*

چکیده:

محمد بن محمد بن ابی طالب تبریزی، مشهور به همام طبیب، از ریاضیدانان، اطباء و منجمین گمنام سده هشتم و نیمه نخست سده نهم هجری است. وی برادر نظام الدین شامی (زاده ۷۴۰ هـ.ق) دانشور و تاریخ نگار نامی دستگاه آل جلایر و دوره تیمور گورگانی است. از همام طبیب دو رساله به نامهای تبصرة أولی الألباب فی علم الحساب و رساله در معرفت مواقیت لیل و نهار باقی مانده است. وی در استنساخ نیز دست داشت و دو رساله از برادرش نظام الدین شامی را با عناوین بلوهر و بیودسف و رساله مجدولی در ذکر عترت نبی کتابت کرده است. کلید واژه: همام الدین، نظام الدین شامی، مساحت، مثلثات، جبر، اجرام علوی.

محمد بن محمد بن ابی طالب تبریزی، ملقب به همام الدین، و مشهور به همام طبیب، از دانشوران برجسته، اما گمنام سده هشتم و نیمه نخست سده نهم هجری است^۱ و در علم ریاضیات، نجوم و طب، مهارت وافیه و کافی داشت. متأسفانه، آگاهی بسیار ناچیز از وی در دست است و نگارنده با به هم پیوستن اطلاعات اندک و پراکنده موجود، این یادداشت موجز را فراهم آورده است^۲. همام طبیب، رساله تبصرة أولی الألباب فی علم الحساب را در سال ۸۱۳ ق تألیف

*. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، مصحح متون ادبی.

کرده و در پایان آن به هشتاد و سه سالگی خود اشاره نموده و با این حساب، سال تولد وی، ۷۳۰ ق بوده است.^۳ از کیفیت تحصیل و نشو و نما و اطلاعی در دست نیست. ظاهراً در تبریز یا به عرصه وجود نهاده و در همانجا پرورش و تعلیم یافته است. در سال ۸۱۲ ق در شب غازان (از محلات مشهور تبریز)^۴ بوده و در آنجا نسخه‌ای از رساله مجددولی در ذکر عترت نبی^۵ تصنیف برادرش علی بن محمد بن ابی طالب نظام تبریزی، مشهور به نظام الدین شامی (۷۴۰ - زنده در ۸۰۸ ق) را کتابت کرده است.^۶ در سال ۸۱۳ ق که هشتاد و سه سال داشته، رساله تبصرة اولی الألباب فی علم الحساب را نگاشته است. به نوشته مرحوم محمدعلی تربیت، وی شرحی مختصر بر الملخص فی الهيئة البسيطة محمود بن محمد چغمینی (درگذشته ۷۴۵ ق) به قلم درآورده و در هفتم جمادی الآخر سال ۸۲۴ ق از تألیف آن فراغت یافته و در آن وقت، نود و یک سال عمر داشته است.^۷ حاجی خلیفه سال درگذشت او را ۷۱۳ ق نوشته است، که درست نیست. چنانکه ذکر گردید، وی عمر طولانی داشته و تا نیمه نخستین سده نهم هجری زیسته و بی‌گمان در همان سن نود و اندی، روی در نقاب خاک کشیده است.

همام طبیب، چند رساله در دانش ریاضیات و نجوم تألیف کرده بوده، که تاکنون دستنویس دو رساله به نامهای تبصرة اولی الألباب فی علم الحساب و رساله در معرفت موافقت لیل و نهار از گزند و آفت روزگار برون جسته و باقی مانده است. دیوان شعر تازی با عنوان زهه المخاطر نیز به او نسبت داده شده^۸ و در صحّت انتساب آن به وی تردید است. از این دیوان نیز دستنوشته‌ای در دست نیست تا با تفحص و مطالعه آن، صحّت و سقم انتساب آن به همام طبیب، روشن شود.

همام طبیب، افزون بر تألیف، در تحریر و استنساخ نیز دست داشت و دو اثر از برادرش نظام الدین شامی را کتابت کرده که نسخه‌های آنها موجود است. کتاب بلوهر و ییوسف^۹ که در ذی قعدة سال ۸۱۰ ق کتابت شده و نسخه آن به شماره ۴۱۸۷ در کتابخانه ملّی ملک محفوظ است،^{۱۰} و رساله مجددولی در ذکر عترت نبی که در سال ۸۱۲ ق در شب غازان تبریز، تحریر کرده و نسخه آن به شماره ۲۸۶/۱ در کتابخانه شماره ۲ مجلس (سنای سابق) نگهداری می‌شود.^{۱۱}

اشتهار وی به همام طبیب، ظاهراً از بابت اشتغال او به طبابت بوده است، اما اثری از او در دانش طب نام برده نشده و اگر در این زمینه نیز تألیفی داشته، تاکنون نسخه‌ای از آن به دست ما نرسیده است.

۱. تبصرة أولى الأبواب في علم الحساب: همام طبیب، این رساله را در سال ۸۱۳ ق برای بهره و استفاده نظام الدولة و الدین، نجم الاسلام و المسلمین، محمود کاشی^{۱۲} از دانش حساب، در مقدمه‌ای و سه مقاله و خاتمه‌ای تألیف و تدوین کرده است. محمود کاشی بعد از فراغت از قرائت الملخص فی الهیئة چغمینی (درگذشته ۷۴۵ ق)، می‌خواست استخراج تقویم کواکب و حل زیج ایلخانی خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲ ق) را انجام دهد، و همام طبیب برای بهره تمام وی از علم حساب، این رساله را با استفاده از کتب استادان این فن و آموخته‌های خود تألیف کرده است. یگانه نسخه شناخته شده این رساله به شماره ۱/ ۳۰۷۶ در کتابخانه ملی ملک محفوظ است و به خط نستعلیق در دهم ذی‌العقده سال ۸۴۰ ق در صد و هشتاد و هشت صفحه کتابت شده است.^{۱۳} دیباچه همام طبیب را جهت مزید استفاده در اینجا نقل می‌کنیم:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله المنزه عن إدراك عقول الأنام، المقدس عن أن يحيط بعظمة الفكر والأوهام... أما بعد، چون فرزند، مولانا اعظم اعدل اعلم، سلالة أعظم العلماء الراسخين، جامع المعقول والمنقول، حاوی الفروع والأصول، ذو ذهن الوقاد و الطبع النقاد و الفكر السليم و الفهم المستقيم، أفضى القضاة و أعدل الولاة، المختص بالكمالات الملكية و الملكات الكمالية، نظام الدولة و الدین، نجم الأسلام و المسلمین، محمود الكاشی - أطال الله بقاءه و زاد فی مدارج الفضل إرتقاءه - بعد از آن که از قرائت شرح ملخص هيات [كذا] که منسوب است به امام محقق و فاضل مدقق، شرف الملة و الدین، محمود الجغمینی - تغمده الله بغفرانه - فارغ شد، هوس استخراج تقویم کواکب و حل زیج ایلخانی سلطان المحققین، نصیرالحق و الدین الطوسی - قدس الله سره العزیز - کرد، خواستم که او را از علم حساب بهره تمام باشد، این رساله از کتب قوم و آنچه استفاده کرده بودم از استادان - تغمدهم الله بغفرانه - جهت خدمتش جمع کردم مشتمل بر قوانین کلی هوایی و عمل به تخت و تراب. امید که از دانستن و استحضار او تلازمه را فایده رساند. شاید که این ضعیف را به فاتحه‌ای و دعایی یاد دارند، این شاء الله تعالی. و ابکار این معانی را به الفاظ پارسی طراز دادم تا فواید آن، خاص و عام را شامل باشد و نام نهادم او را تبصرة أولى الأبواب فی علم الحساب و

مشمول گردانیدم او را بر مقدمه‌ای و سه مقاله و خاتمه‌ای.

مقاله اولی: در اعمال حسابی و او مشتمل است بر دو باب، باب اول: در اعمال صحاح علی طریقتی المحاسبین و المنجمین. باب دوم: در کسور. مقاله دوم: در مساحت و در او مقدمه‌ای است و چهار باب؛ ۱. در مساحت مثلثات. ۲. در مساحت مربعات. ۳. در مساحت مدورات. ۴. در مساحت مجسمات.

مقاله سوم در طرق استخراج مجهولات و توابع آن و او سه باب است، ۱. استخراج اربعه اعداد متناسبه. ۲. جبر و مقابله. ۳. خطائین و غیره. خاتمه: در نوادر که متعلق است به این فنون و مسئله‌ای چند از این نوع.^{۱۴} انجامه نسخه نیز چنین است:

«و این رساله بر نام محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - ختم شد. و الحمد لله رب العالمین [ال] و صلوة [كذا] [و] السَّلْم علی نبیه محمد و آله الطَّيِّبِین الطَّاهِرِین. و قد فرغ من استنساخه فی عشر آخر ذی القعدة حجة أربعین و ثمانمائة.

قال المؤلف: نمقه العبد الضعیف الآوی إلي ظلِّ ربِّه الرقیب، محمد بن محمد المشتهر بهمام طبیب - أحسن الله مآله بمحمد و آله الطَّيِّبِین، مع ضعف البنية و وهن القوة و قد بلغ من الكبر عتياً و جاوز ثلث و ثمانین سنیناً و اشتعل الرأس مشیباً و قارنت شمس العمر مغیبا. اللهم افض علیه سجال نعمک و اخصه بلطائف کرمک، إنک أنت الکریم المنان. ربِّ اختم بالخير و الحسنی سنة ۸۱۳»^{۱۵}.

۲. رساله در معرفت موایقت لیل و نهار: همام طبیب، این رساله را در مقدمه‌ای و ده باب، تألیف کرده است. متأسفانه در یگانه دستنویس شناخته شده این رساله، که به شماره ۴۴۷/۵ (دانشکده الهیات) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است و به خط نستعلیق کاتبی به نام علی اکبر در سال ۱۱۱۹ ق استنساخ شده،^{۱۶} تنها هفت باب و بخشی از باب هشتم موجود است و ادامه ابواب افتاده. همام طبیب، این رساله را به درخواست یکی از استادان و مخدومان خود به زبان پارسی، تألیف کرده است. دیباچه وی بر رساله چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم

سپاس و ستایش بی حد و حمد و مدح بی عد، حضرت صانعی را که مُشعبد قدر [تش] هفت کعبتین زراندود در این طاس کبود، غلتان کرد و چندین هزار مهره بلور در این رقعۀ کُحلی، گردان گردانید تا به واسطۀ تأثیر این حرکات مهندس حکمتش مهره اعمار و آجال کاینات عالم، گاه در کشاکش حدوث و

وجود متحرک گردد، و گاه در ششدر اجل و عدم ساکن [...] اما بعد، بدان که این رساله‌ای است در معرفت مواقیت لیل و نهار و معرفت غروب شمس، وقتی که مانعی باشد از ادراک غروب، و معرفت صبح اول و ثانی، و معرفت [...] و منازل قمر و کواکب آن، و معرفت جهت قبله و غیره، تا به استعانت آن، علم معرفت اوقات صلوات مفروضات و معرفت صبح و سحور و فطر بدانند، که به التماس یکی از مخادیم - اعلی الله درجه - بنده ضعیف، الآوی إلى ظلّ ربه الرقیب، محمّد بن محمّد المشتهر بهمام طبیب - أحسن الله مآله بمحمّد و آله - در قلم آورده و ابکار آن را به الفاظ پارسی طرز داد تا عواید فواید آن، خاصّ و عامّ را شامل باشد. توقع که اگر بر خللی اطلاع افتد، بعد از تشریف اصلاح، عفو را که از عادات سادات است، ارزانی فرمایند. و ترتیب دادم او را بر مقدمه و ده باب... باب اول: در معرفت وقت مغرب؛ باب دوم: در معرفت نماز خفتن. باب سیوم: در معرفت صبح کاذب و صادق و فرق میان ایشان. باب چهارم: در دانش ظلّ. باب پنجم: در دانستن ساعت روز از ظلّ. باب ششم: در دانستن ساعات. باب هفتم: در شناخت منازل. باب هشتم: در معرفت دایره... هندیه. ۱۷ انجام ناقص نسخه چنین است: پنجم آن که عرض و طول بلد زیادت بر عرض و طول مکه باشد، سمت قبله یعنی در...»^{۱۸}

۳. الارشاد فی معرفة الأعداد: رساله‌ای است به زبان فارسی در علم وفق، و در چهار باب به نام شیخ ابراهیم بن سلطان محمّد بن کیقباد، تألیف و ترتیب یافته است.^{۱۹}

۴. شرح الملخص الهيئة البسيطة: الملخص فی الهيئة البسيطة رساله‌ای است مختصر و به زبان تازی از محمود بن محمّد بن عمر، مشهور به چغمینی (درگذشته ۷۴۵ ق) از منجمان، اطباء و ریاضیدانان پرآوازه سده هشتم هجری. این رساله موجز، اما مهمّ و معروف، شامل مقدمه‌ای است درباره اقسام اجسام، و دو مقاله (مقاله نخست در اجرام علوی، و مقاله دوم در بسائط سفلی)، و دارای ترجمه‌ها و شروح متعدّد (در این باره ر. ک: کشف الظنون، ج ۲، ص ۶۵۹).

همام طبیب نیز در سال ۸۱۳ ق شرحی ممزوج بر آن نوشته است،^{۲۰} که تاکنون دستنوشته‌ای از آن به دست نیامده و بنابر نوشته حاجی خلیفه، آغاز آن چنین بوده است: «الحمد لله الذي خلق السموات والارض...»^{۲۱}

آنچه نوشته آمد، اطلاعات موجود از همام طبیب است. امیدواریم در آینده نیز آگاهی تازه‌ای از شرح حال و آثار او به دست آوریم.

۱. منابعی که دربارهٔ همام طبیب، مطالبی در آنها آمده است، عبارتند از: حاجی خلیفه، کشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۹ هـ. ۱۹۹۹ م، ج ۱، ص ۱۱۵، ج ۲، ص ۶۵۹؛ اسماعیل پاشا بغدادی، هدیه العارفین، استانبول، ج ۲، ۱۹۵۵ م، ص ۱۱۷۹؛ تربیت، محمدعلی، دانشمندان آذربایجان، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۵۷۰؛ عمر رضا کخاله، معجم المؤلفین تراجم مصنفی الکتب العربیة، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا، ج ۱۱، صص ۲۲۶ - ۲۲۷. ر: زهیر حمیدان، أعلام الحضارة الإسلامية فی العلوم الأساسية و التطبيقية (العهد الزنکیة و الايوبیة و المملوکیة)، دمشق، وزارة الثقافة، ۱۹۹۶ م، ج ۴، ص ۳۶۱؛ نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، تهران، انتشارات فروغی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۷۸۲.
  ۲. هنگامی که شرح حال نظام الدین شامی را در مقدمهٔ ریاض الملوک فی ریاضات السلوک می‌نوشتیم، با برادرش همام الدین طبیب آشنا شدم، و این یادداشت کوتاه، حاصل همان آشنایی است.
  ۳. مرحوم سعید نفیسی، سال تولد همام طبیب را ۷۳۳ ق ذکر کرده است (ر.ک: تاریخ نظم و نثر در ایران، ج ۲، ص ۷۸۲).
  ۴. شنب غازان، یا شام غازان، محلّه‌ای مشهور در سمت شمال غربی تبریز بوده است. به نوشتهٔ حمدالله مستوفی: «سلطان محمود غازان [۶۹۴ - ۷۰۳ ق] در زیر شهر تبریز را به موضعی که شام می‌خوانند، خارج باروی غازانی، شهرجه‌ای برآورده و جهت خوابگاه خود، در آنجا عمارات عالیّه بنا کرده، چنانکه مثل آن در تمامت ایران نیست» (ر.ک: نزهة القلوب، به سعی و اهتمام و تصحیح گای لیسترانج، لیدن، ۱۹۱۳ م، ص ۷۶). نیز دربارهٔ این بنا، ر.ک: نخجوانی، حسین، چهل مقاله، به کوشش یوسف خادم هاشمی نسب، تبریز، چاپخانهٔ خورشید، ۱۳۴۳، ص ۳۵ - ۵۰.
  ۵. این رساله به اهتمام زنده یاد، محمد تقی دانش پژوه در مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران، سال ۹، ش ۴، تیر ۱۳۴۱، ص ۹ - ۱۱۰ چاپ شده است.
  ۶. این نسخه به شمارهٔ ۲۸۶/۱ در کتابخانهٔ شمارهٔ ۲ مجلس (سنای سابق). محفوظ است (ر.ک: دانش پژوه، محمد تقی، علی انواری، بهاء الدین، فهرست کتابهای خطی کتابخانهٔ مجلس سنای تهران، بی تا، ج ۱، ص ۱۴۵). در انجامهٔ آن آمده است:
- تمت الرسالة بعون الله و حسن توفيقه على يدى مؤلفها العبد على بن محمد المشتهر بنظام
الواعظ - تغمد الله بفقرانه - و ذلك فى بلدة حلب سنة ثلاث و ثمانمائة. ولله الحمد و
الحسنى. و فرغ من تميقة العبد محمد بن محمد بن ابوطالب (كذا) المشتهر بهمام الطبيب اخو
المؤلف. أحسن الله مآله بمحمد و آله، و اخر محرّم الحرام مفتح عام اثنى عشر و ثمانمائة
بأبواب البرّ شنب الغازانى. أنار الله برهان البانى، حامداً مصلياً، رب ارحم الراحمين.
۷. دانشمندان آذربایجان، ص ۵۷۰. متأسفانه، مرجع و مستند این نوشتهٔ مرحوم ترتیب مشخص نیست. حاجی خلیفه در کشف الظنون، ج ۲، ص ۶۵۹ نوشته است که همام طبیب در سال ۸۱۳ ق از شرح ملخص فی الهيئة

فراغت یافت.

۸. معجم المؤلفین، ج ۱۱، ص ۲۲۷. در کشف الظنون، ج ۴، ص ۴۲۷ و الذریعه، ج ۲۴، ص ۱۱۵ - ۱۱۶ چند کتاب با عنوان زهة الخاطر ذکر شده، اما از همام طیب نیست.
۹. این کتاب با پیشگفتار، نمایه‌ها و ویرایش استاد محمد روشن به سال ۱۳۸۱ ش در تهران (مرکز نشر میراث مکتوب با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها) چاپ شده است.
۱۰. افشار، ابرج، دانش پژوه، محمد تقی، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، با همکاری محمد باقر حجّتی و احمد منزوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۴، ج ۲، ص ۵۹.
۱۱. فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنه، ج ۱، ص ۱۴۵.
۱۲. در منابعی که اینجانب تفحص کردم، شرح حال محمود کاشانی یافت نشد و باید درباره وی جستجوی بیشتری کرد.
۱۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۶، ص ۲۰۰.
۱۴. تبصرة أولى الألباب فی علم الحساب، نسخه خطی شماره ۳۰۷۶/۱ کتابخانه ملی ملک، ص ۱ - ۳.
۱۵. همان، ص ۱۸۸.
۱۶. حجّتی، سید محمد باقر، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، با تحقیق و نظارت محمد تقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۳۰۱.
۱۷. رساله در معرفت مواقیف لیل و نهار، نسخه خطی شماره ۴۴۷/۵ (دانشکده الهیات) کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۸۶.
۱۸. همان، ص ۱۱۵.
۱۹. کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۱۵.
۲۰. مرحوم محمدعلی تربیت، تاریخ تألیف این رساله را ۸۲۴ ق ذکر کرده است (ر.ک: دانشمندان آذربایجان، ص ۵۷۰).
۲۱. کشف الظنون، ج ۲، ص ۶۵۹. نیز: هدیه العارفين، ج ۲، ص ۱۷۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

این شعرها در کتابها و نسخه‌های مختلف نقل شده است و بعضی در کتابها و نسخه‌های دیگر نیز آمده است. این شعرها در کتابها و نسخه‌های مختلف نقل شده است و بعضی در کتابها و نسخه‌های دیگر نیز آمده است. این شعرها در کتابها و نسخه‌های مختلف نقل شده است و بعضی در کتابها و نسخه‌های دیگر نیز آمده است.

مقالات / همام طیب، برادر نظام الدین شامی

شعرهایی از نظام الدین شامی به خط همام طیب، نسخه خطی شماره ۲۸۶
کتابخانه مجلس (سنای سابق)، صفحه ۵.

آئینه

ثروءشكاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی